

Анчо КАЛОЯНОВ

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

**СОФИЙСКИТЕ МЪЧЕНИЦИ ОТ XVI В. КАТО
ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА „ПЛАНА КАНТАКУЗИН“**

Ancho KALOYANOV

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

**THE SOFIA MARTYRS OF THE 16TH CENTURY
AS A CONTINUATION OF THE *KANTAKOUZENOS PLAN***

The martyrdom feats of George the New of Sofia, George the Newest of Sofia and Nicholas of Sofia the New for the Christian faith are organised by the Athos School for New Martyrdom, established in 1500. Considering their sequence (in 1515, 1540 and 1559) and the chosen location, they appear to be a continuation of the *Kantakouzenos Plan* from the last three decades of the 15th century, according to which the Patriarchate of Constantinople made an unsuccessful attempt to separate the Rila Monastery from the Great Church of Tsarevgrad Tarnov. Through the Athos import of new martyrdom in Sofia in the first half of the 16th century, the Patriarchate aimed to discredit the authority of the Great Church in order to seize the diocese of the Sofia Metropolitanate. However, this attempt was not successful: with the third martyr, the Bulgarians recognised the robber and his feat remained unheard, and the *Torture of Nicholas of Sofia the New* became known as late as in 1879 when its only copy by the Russian Slavist Polychronios Syrku was discovered in the Sofia Metropolitan Church.

Ключови думи: софийски мъченици, Софийска книжовна школа, атонска школа за новомъченичество, Великата църква на Царевград Търнов, Цариградска патриаршия, „атонски неоисихазъм“, „гръцки политически неоисихазъм“.

Keywords: Sofia martyrs, Sofia Literary School, Athos School for New Martyrdom, Great Church of Tsarevgrad Tarnov, Patriarchate of Constantinople, “Athos neo-hesychasm”, “Greek political neo-hesychasm”.

В началото на XVI в., когато след 1492 г. очакваният свършек на света е все още „минало несвършено време“, „планът Кантакузин“ за отчуждаване на паството от Великата църква на Търновград с аргумента, че е без свои по

род застъпници за Страшния съд¹, намира продължение в практиката на „фабриката за мъченици“ на Света гора Атонска². Съвременните изследвачи на атонското новомъченичество го определят като култура „атонска и светогорска“³ с уговорката, че „не може да се нарече гръцка, въпреки че наставници, книжовници, спътници, иконописци и др. са били предимно гърци“ (Нихоритис 2005: 254), сиреч и обучението, и житията със службите, и иконите са били изписвани на гръцки, но мнозинството от новомъчениците са били българи родом и извършвали своя подвиг в български селища. Нищо по-естествено, ако това е форма на съпротива срещу асимилаторската политика на завоевателите, еднаква за всички балкански православни народи, то предпочитани за новомъченици да бъдат юношите с гръцко потекло, които най-пълноценно биха усвоили напътствията на своите наставници (старци, съпровождачи и житиеписци). Тъкмо „необходимият избор“ на българските юноши с оглед одобряването със „свои застъпници“ е аргументът за удължаване чрез новомъченичеството на „плана Кантакузин“ през XVI в., докато Великата църква на Търновград е пречка за осъществяването му докрай.

¹ Според Посланието до domestik Исая от Димитър Кантакузин „у нас“ и „в тези предели“, т.е. на територията на Великата църква на Търновград (след 1459 г. тя попечителства и местоживелищата на автора), няма такъв от светиите, който да се „помоли за съплеменниците си“ пред Бога на Страшния съд в Последното време (Калоянов 2017: 96).

² Означението „фабрика за мъченици“ заемам от коментара на Сирку към издаденото от него Житие на Никола Нови Софийски: „В XVI, XVII и даже в XVIII вв. в пределите на империята на османите било не малко случаи замучивания мусульманами християни за веру Христову, или, вернее, за то, что християне отвергали по тому или другому случаю магометанскую веру и поносили эту веру и ея основателя Магомета... Мало этого, на Афоне напр. была так сказать фабрика християнских мучеников, замученных турками за предпочтение християнами християнства мусульманству“ (Сирку 1901: 328).

³ Обобщил опита на гръкоезичната традиция в изследването на явлението, Константинос Нихоритис отбелязва: „Новомъченичеството, подготвено в Атон, не е било случайно и стихийно, а организирано. Тази организирана светогорска съпротива срещу асимилатора поробител с основание може да се нарече „атонска школа на новомъченичеството“. Тя има няколко етапа на проявление“. След изреждането на четирите етапа „Насочване към Атон“, „Отдаване на строг аскетичен живот“, „Решение за мъченичество“ и „Подвиг в името на вярата“, в петия е описана „технологията“ при „Увековечаване на подвига на новомъчениците“ – „чрез издигане на почитта към новомъчениците в Атон започва събиране и съхраняване на техните свети мощи, вещи и реликви; изобразяване на техните ликови и сцени с подвизите им; определяне на дата в тяхна чест в календара на църковната година; създаване на агиографска и химографска книжнина, разпространявана не само в Атон, но и извън него“ (Нихоритис 2005: 208–209).

Тази незаявена цел на „атонската новомъченическа школа“ отчасти се разкрива чрез поставянето ѝ в контекста на „атонския неоисихазъм (атонското просвещение)“ (Нихоритис 2005: 208), който веднага напомня за другата страна на явлението – гръцкия политически исихазъм, превърнал се през XVI в. в „гръцки политически неоисихазъм“, прикриващ своя етноцентризъм чрез отказа от етничните означения на новомъчениците: „През атонската школа на новомъченичество преминавали гърци, руснаци, албанци, българи и сърби. Наставници са били предимно гърци. Всички те ставали истински светилина на своя род, език и вяра. В тяхна чест възникнала и богослужерна прослава на гръцки език. При разпространението ѝ народностният елемент се обозначава само тогава, когато имената на новомъчениците съвпадали (напр. Йоан Българин, Константин от агаряните, Константин Русин и др.). Не народностната принадлежност е била определяща, а православно-християнската балканска сплотеност срещу поробителя“ (Нихоритис 2005: 212), т.е. новомъчениците са ставали светци на своя народ, но възхвалявани на гръцки език в църквите.

* * *

Тази нова гледна точка върху появата на софийските новомъченици от XVI в. (Георги Нови, Георги Новейши и Никола Нови) е производна от текстоложкия анализ на житието на Георги Нови от Поп Пейо и на Никола Нови от Матей Граматик. Макар да е видно, че Поп Пейо не използва нито веднъж етнонима „българин“, отсъствието му не е било отбелязвано. То се възприема за следствие от проповядването в църквите равенство пред лицето на Бога по думите на ап. Павел (Колос. 3: 11), но е и принцип за етничните означения, използвани от Аз-а за „другите“, които са му етнично чужди, т.е. в житието на Георги Нови от Поп Пейо мъчениците не са означени етнично, защото са „свои“. В житието авторът обосновава необходимостта от свои светци като застъпници за спасението на душите пред Бога, а ние ги нямаме като народ: „Единствен гръцкият народ и равните нему по разум се спасиха, те и сега се спасяват...“ (СБЛ 4/1986: 293).

Тази оценка е ключова за ставащото с Георги Нови при съучастието на Поп Пейо в него, затова ще се спра за доуточняване на „равните по разум“, които „сега се спасяват“, и на онези, които „сега са в ерес“.

1. Едни от „равните по разум“ на гърците не са назовани етнично, но ясно се разбира, че са сърбите, защото са представени чрез владетелите на „този род“ – убития при Косовската битка княз Лазар (†1389), деспот Стефан Бранкович (†1475) и неговия брат Гюрк Бранкович.

2. Един от тези, които „сега се спасяват“ от гърците, е патриарх Нифон, с когото Поп Пейо е бил на трапеза в Цариград, а впоследствие е целувал мощите му на Света гора. Наскоро след канонизацията Житието на св. Нифон е било преведено на български през 1512 г. от прота Гавриил (Буланин 2012: 13). Важно е да отбележим, че след оттеглянето си от патриаршеския престол

Нифон заживява на Атон и слага началото на школата за новомъченичество, но още в битието си на патриарх подтиква към подвиг Яков Костурски, който основава през 1500 г. средището за новомъченици в иверския скит „Св. Йоан Предтеча“, а през 1511 г. загива мъченически в Цариград заедно с двамата си ученици (Нихоритис 2005: 210), т.е. до подвига на Георги Нови през 1515 г. Поп Пейо на място се е запознал с „атонската школа за новомъченици“, което означава, че саможертвата на осемнадесетгодишния юноша е част от задействаната програма на гръцкия неополитически исихазъм.

3. Към „равните по разум“ на гърците, които „сега се спасяват“, очевидно са св. Георги Нови Софийски, св. Софроний от Пенкювци и техният духовен наставник Поп Пейо, отделени от останалите в София съграждани на Поп Пейо. Между тях на първо място е оттеглилият се софийски митрополит Панкратий⁴. Митрополит Панкратий е от архиереите на Великата църква на Търновград, а те са тези, които „сега са в ерес“. За такива ги смята и Димитър Кантакузин в посланието до доместик Исаяя, защото са архиереи на автокефална Църква, която не иска да се подчини на Константинопол – „какво ще ми кажете за предстоятелите на Църкви и пастири на стадата, които бяха самоизволни, не искаха да се подчинят на учението на божествения Павел... от светите догми отвращаващи се“ (Калоянов 2017: 90). И Панкратий, и Яков е трябвало да се застъпят за своите пасоми, и според Снегаров не го направили, тъй като не били в състояние да защитят пасомите си (Снегаров 1932b: 59), но всъщност защото в двата акта съзирали намеса на Цариградската патриаршия чрез атонската школа на Нифон.

В такъв случай редови енорийски свещеник ли е бил Поп Пейо, който действа самостоятелно според оставеното от него описание на израстването и подвига на своя „духовен син“? Неговото оправдание, че е съставил безхитростно житие („как мога изкусно да пиша аз, като съм невежа, с ум беден и обвързан с житейски дела“), не е клише за скромност, защото и „невежа“, и „обвързан с житейски дела“ се потвърждават от неговите самопризнания. За „житейски дела“, неприсъщи за енорийски свещеник, знаем от упрека на друговерците към него, че е „поп сребропродавец“, т.е. търгува със сребро, необходимо на златарите в София. Търгуващ със сребро, Поп Пейо е ходил по сръбските земи (в Раваница, където се поклонил на мощите на княз Лазар), поради търговията си е бил събеседник на патриарх Нифон в Константинопол и пак по същата причина е бил на Света гора, но ако е „пътуващ търговец“ из Османската империя, би ли могъл да бъде редови енорийски свещеник и духовен наставник на своите пасоми, за душите на които той така старателно подготвя и Софроний, и Георги Нови? Нещо повече, Поп Пейо признава, че не е чел,

⁴ „В процеса на мъченика Георги софийският митрополит съвсем не се явил. Също и за смъртното наказание на Николая софийският митрополит не протестирал пред турските власти“ (Снегаров 1932b: 59).

а чувал подробности от Житието на деспот Стефан Бранкович (†1476), което е било четено в софийските църкви (при унищожена Сръбска патриаршия канонизиран от Великата църква на Търновград и пряко от софийския митрополит Калевит като неин архиерей), следователно в службата той не е бил от четящите иереи, а сред слушащите миряни. Но и като слушател в софийските църкви той е могъл да знае за св. Иван Рилски и по негово време все още е имало „жива памет“ за отслужената през 1469 г. служба в митрополитската църква „Св. Георги“ при пренасянето на мощите му от Търновград в Рилския манастир, а и несъмнено е била известна славата му на закрилник на българи (и на сърби) и застъпник на своите съплеменници на Страшния съд. И ако според Житието на Георги Нови „сега“ при сърбите стига назад до княз Лазар (†1371), то светостта на Патриарх Евтимий е била също факт за българи и сърби от Разказа за Българската и Сръбската патриаршия на Григорий Цамблак от 1415 г. (и Житието на Теодосий Търновски, приписано на константинополския патриарх Калист, се е намирало в Рилския манастир от 1479 г.). На иереите и на книжовниците в София „своите светци“ били известни чрез клишето „родом българин“ от проложните жития в Стишния пролог – те поддържали живо знанието за своите застъпници пред Бога на Страшния съд (за тяхната святост няма давност). Доказаното невежество потвърждава самоопределението „невежа“, но ако Поп Пейо е искрен, това означава, че не е енорийски свещеник със свое паство в София, а е бил един от ония ръкополагани с откуп или подкуп иереи, за които говори Димитър Кантакузин в Посланието до доместик Исая (Калоянов 2017: 93).

Откупеното свещенство без съмнение е обслужвало „житейските му дела“ при търговията със сребро, необходимо за църковната утвар и за обковите на напестолните евангелия. Като такъв – свещеник сребропродавец, отчужден от традицията на своята Църква, Поп Пейо станал лесна плячка на внушената му в Цариград и на Света гора непълноценност на Великата църква на Търновград (липсата на светци застъпници за своите съплеменници) и усърдно се заел с осъществяването на възложената „поръчка“. Първият опит със Софроний завършил с провал – предвиденият за новомъченик побягнал във Влашко (както ще направи това и Никола Нови), но се завърнал като монах в скалния манастир до Басарбово (селище под юрисдикцията на влашките владетели), бил убит в свада, а просиял след смъртта си чрез чудеса, на които наставникът Поп Пейо не е свидетел (отпраща неповярвалите в тях сами да се убедят на място). Софроний бил женен, затова за втори новомъченик Поп Пейо довел у дома си осемнадесетгодишния юноша Георги, който направил опит да избегне мъченическата си смърт и поискал от своя „духовен баща“ да бъде откупен от съдията. Показателни са думите на съдията, казани на духовния баща Поп Пейо: „Знам добре, че ти си виновен за неговата гибел и нека ти да даваш отговор за него пред Бога!“. Авторът знае много добре, че през

1515 г. се повтаря жертвоприношението на Исаак от Авраам, само че юношата е сирак и новият Авраам не му е кръвен баща, което представя случилото се с новомъченика още по-величаво и свято поради неведението му за атонската школа.

Пръстът на атонската школа за новомъченици в подвига на Георги Нови в София през 1515 г. излиза наяве в думите на палачите към тяхната жертва (да припомним, че те са жители на София и познават добре юношата и неговия настояник): „Та ние искаме да те посъветваме за добро, а не както си получил лош съвет от оня поп сребропродавец. Не знаеш ли, че той се радва на твоята смърт, за да наследи каквото имаш, и да се похвали на своята дружина?“. Поп Пейо неприкрито се радва на смъртта на юношата, защото е в името на вярата в Христа, не отрича и това, че е сребропродавец, отминаваме като хула придобивката на имот, но „похвалата от дружината“ задава питането: „Коя е дружината на Поп Пейо?“. В Житието липсва дружината на съучастниците по подготовката на юношата и при самия подвиг, няма и податки под „дружина“ да се разбират клириците от църквата, в която служи (ако е енорийски свещеник). Така например обгореното тяло на мъченика е било отнесено в църквата на поп Йоан и после – в митрополитската (съборната), но не Поп Пейо, а някакви други разказват на клириците за „чудото“ при вземането му от кладата, пазена от спящата стража. И ако споменатият в Житието без името си презвитер признава пред съдията, че е намерил тялото на Георги в „своята църква“, би следвало той да е същият презвитер Йоан. „Своята църква“ на презвитер Йоан не е църквата на Поп Пейо и „неговата дружина“ по църква не се открива в София, защото „другарите му“ в това начинание са в Цариград и на Света гора. Тъкмо по предписанията на атонската школа в края на Житието Поп Пейо описва Георги с оглед на иконописването (както в ерминиите): „Този мъченик беше на осемнадесет години. Тънък и висок, възрус, с продълговато лице, високи и гъсти вежди, нос гърбав, пръсти на ръцете тънки и дълги“.

Вече и като „отчет“ за изпълненото предписание за мъченически подвиг на Георги Нови Софийски Житието се е оказало на Атон и още през 1539 г. се появява неговата руска версия. Там е извършена и канонизацията му от атонската школа за новомъченици. Тъй като това означава задължително синодално решение (според „съборното начало в Православието“), то очевидно е дело на „дружина“ с извънредни пълномощия, следваща програмата на гръцкия политически неоисихазъм. Нейното присъствие в случилото се през 1515 г. в София проличава по отсъствието на името на Поп Пейо като автор на Житието, което се разкрива по акростиха от Службата за Георги Нови Софийски, но при така очертаня му профил на „невежа“ в книжовните дела тя би следвало да се смята за „изработена“ в атонската школа за новомъченици.

* * *

И в Житието на Никола Нови етнонимът *българи* не е употребен нито веднъж, но за разлика от Поп Пейо, който изтъква връзките си с Цариград и Света гора (за него те са престижни), Матей Граматик ги прикрива (половин век по-късно те са били вече известни като „престъпни“). Житието на Никола Нови в сравнение с Житието на Георги Нови показва атонското новомъченичество в класическия му вид, така, както го представя и Сава Хилендарец, според когото времевият обхват на явлението е от XVI в. до 1820 г., когато Портата под външен натиск препоръчала на местните управи да не осъждат на смърт потурчени християни, които пак са се върнали към Христа; на Атон не е било възможно да се достигне мъченишки венец, защото там не била преследвана вярата в Христа, а само сред мохамедани, затова потурчването е било необходимо условие за изстраждане и подвиг при връщането към Христа, което именно е било наказуемо със смърт в Османската империя – потурчените пребивавали на Света гора, след което се завръщали отново в „света“, придружавани от опитен старец; тяхната памет се почитала в третата неделя след Света Троица (Петдесетница) (първата е на Все светии, втората – на светците, просияли на Атон, а третата – на новомъчениците (Сава Хилендарец 1899: 980 – 981).

Времето, когато е установено почитането на новомъчениците в календара, не е указано в Сава Хилендарец, но вероятно изборът на празник, ориентиран по Петдесетница, вече е бил направен до средата на XVI в., тъй като в Похвалата за софийските мъченици има неорганичен за изложението фрагмент с възхвала на Света Троица (Снегаров 1932а: 14), а и самият подвиг на Никола Нови е бил предвиден да съвпадне по време с празника Света Троица. Досегашното приравняване към 1555 г. от Христа на 7063 г. от Сътворението, с която е датиран подвигът на Никола Нови в Житието, е погрешно⁵. Точно посочените дата и ден от седмицата (17 май, четвъртък) не са възможни през 1555 г., а през 1554 г., т.е. датирането в Житието е по мартенска Нова година, която започва на 1 март 1554 г. и включва към своите дни Пасха на 25 март.

За новия прочит на Житието на Никола Нови забележителен факт е мъченическият подвиг на друг Никола на 14 февруари през същата 1554 г., за когото известният Дамаскин Студит съставил служба и похвално слово през 1558 г. (Снегаров 1932а: 44). Както Никола Нови е българин от Янина в Тесалия, така и Другият Никола, родом от село Псари, Коринтско, вероятно е бил българин, доколкото името на родното му място се извежда от стб. *псъкъ* ‘куче’ по модел, познат и за други селищни имена в българското етнично землище (Видраре, Лисичари, Конари). При Пасха на 25 март през 1554 г. датата на

⁵ Досега не е забелязано, че при приравняване към 1555 г. не е възможно Възнесение Господне да предшества датата на подвига 17 май, защото през тази година Пасха е на 14 април и Възнесение Господне е след него, на 23 май.

подвига на Другия Никола е в сряда след Неделя на Православието (Неделя първа на Великия пост), т.е. датите на подвижите на Другия Никола и на Никола Нови затварят симетрично стотте дни на подвижния цикъл, ориентиран по Пасха. Иван Снегаров препраща към изследване, според което по различни извори (служби и синаксарни сборници) са открити 24 светии с име Никола (Снегаров 1932а: 44). Предпочитанието към името Никола при подготовката на новомъченици на Атон е производно от неговата прозрачна връзка в гръцки с „победа“, която е посочена от автора на Похвалата в добавката н-ка по гр/ч/скwm¹ покуда глзе/т/се (Снегаров 1932а: 3).

Както имената на двамата, така и ориентацията към началото и края на подвижния възкресен цикъл, и изборът на годината не са случайни – през 1554 г. е Кириопасха (Господнята Пасха, защото съвпадат Благовещение и Възкресение), при която се усилва очакването на края на света и съответно се актуализира необходимостта от свои застъпници на Страшния съд. Освен това след отделянето си от Великата църква на Търновград през 1540 г. Охридската архиепископия я изместила от попечителстването на Света гора, но след половингодишното светителстване на наследника на Прохор тя била овладяна от гръцки архиереи и патриархът в Цариград наложил своята неразделима с никого власт над „монашеската република“ през 1551 г. (до 1557 г., когато при възстановената Сръбска патриаршия Хилендар се измъкнал изпод ръката му). Следователно след 1551 г. при първата година на Кириопасха през 1554 г. пожелано било заявено съществуването на атонската школа за новомъченици като център на гръцкия политически неоисихазъм, който еднолично си е присвоил правото да санкционира светостта в обхвата на Османската империя.

* * *

Още при въвеждането си в полезрението на славистиката през 1879 г. съдържанието на Житието на Никола Нови от Матей Граматик е оценено като не-обичайно „весьма курьозно“ (Сирку 1901: 1). Такова си остава то и век по-късно, когато през 1986 г. в четвъртия том с житиеписни творби на поредицата „Стара българска литература“ го въвежда Климентина Иванова (в съвместен превод с Мария Спасова). То е единственият паметник от представените в превод, за края на който не е стигнало търпението на преводачите на новобългарски, затова той е преразказан в бележките. „Прегрешението“ е съответно на недоумението на Кл. Иванова относно предназначението на Житието („твърде обемисто, за да се чете като амвонна проповед и даже трудно можем да си представим, че се е чело и в някоя манастирска трапезария“ и „независимо от риторичните пасажии, от назидателната проповед и т.н., е произведение, създадено за индивидуално четене“ (СБЛ 4/1986: 614). Но щом като не е предвидено поне за софиянци като образец за желано поведение в трудно за опазване на вярата време, каквито са десетилетията след 1554 г., то остава питането за ползата от индивидуалното четене извън целта да обслужва култа към мъченика⁶.

⁶ За употребата при индивидуалното четене свидетелства бележката от 1854 г. на Теодор поп Илиев, който подвързал ръкописа, за да прочете Житието на св. Никола (Сирку 1901: 24).

Отговорът на този въпрос се съдържа в избора за пропускане на осемте малки и големи фрагмента при превода на новобългарски, защото отстраняването им не е в ущърб на житийното повествование. Тематично те се групират в молитви, изобличения на Мохамед и осмислянето на покаянието като необходимия път на мъченика, предварително избрал своята участ. В този смисъл невероятната начетеност на Матей Граматик при писането на тези фрагменти трябва да се обясни с използването на вече готов текст – щампа, от ръководство за наставници при подготовка на новомъченици в атонската школа. Изобличението на Мохамед и на неговото учение прави невъзможно публичното четене на Житието в църква и в манастирска трапезария, но и самото му притежание излага на опасност пред светската власт индивидуалните му читатели, а в такъв случай те са обречени да се на подвиг и техните наставници.

Писано за четене „насаме“ като потаен текст, Житието не е предвидено от автора си за официализиране от властта на Църквата (Великата църква на Търновград), което проличава по двусмислената оценка за софийския митрополит Яков, умишлено напуснал катедрата си по време на подвига, но след това признал светостта на Никола Нови: „По волята на преосвещения Яков, владеещ архиерейския престол в този град, който не се показва като апостол Тома...“ (Сирку 1901: 140). Цитатът е от преразказания край на Житието, което завършва с доксологична формула, без да има подходящ и риторичен финал (СБЛ 4/1986: 622, бел. на К. Иванова). Липсата му не би била толкова забележима („самоизговаряща се“), ако не беше при автор, който познава изискванията на жанра, но е принуден да признае неотменимото присъствие на архиерей в София, ръкополаган от патриарха на Великата църква на Търновград. Да уточним, че отрицателното сравнение на митрополит Яков с Тома Неверни е направено от негов личен служител, какъвто е Матей Граматик по самоозначението „ламбадарий“. Ще рече, че Матей Граматик изпълнява поръчка на атонския център на гръцкия политически неоисихазъм, който вече си е присвоил правото единствен да присъжда святост на мъчениците за вярата в обхвата на Османската империя.

Поръчката и поръчителите са посочени в цитираното от Иван Снегаров признание на Матей Граматик (Снегаров 1932а: 7), че въпреки съпричастието в подвига на Никола Нови не се е заловил веднага да го опише („отлагах словото“ (с. 310), „защото бяхме притеснявани с голяма размирица от ония, що тогава властваха, и православните се виждаха обхванати от различни злини“ (с. 344), докато не бил подтикнат от „някои свещени мъже, натоварени (да водят) словесните овце на Христовото пасбище – те именно, движени от ръката на Светия дух, пожелаха да изложат всичко за мъченика и написано, да го предадат на светата църква“ (с. 310). „Светата църква“ е Софийската митрополия, където е предадено и където се намира Житието през XVIII–XIX в.⁷, но не споменава сана „митрополит“ на „архиерея Яков“, тъй като ръкополаган от

⁷ На друго място в Житието Матей Граматик я назовава „Светата и велика църква София Сардакийска“.

патриарх, митрополит Яков не би могъл да бъде глава на автокефална църква според „Светата и велика Църква“, но „свещените мъже“ не са от нея, защото каквито са поръчителите, такава е и поръчката, а поръчката (Житието) е непригодна за четене в църква и в манастир и като ръководство по подготовка на нови мъченици тя е на „организаторите“ от атонската школа.

Поради това, че атонската школа е била вече известна в София със своите дела чрез подвижите на Георги Нови (1515 г.) и Георги Новейши (около 1540 г.), в Житието е премълчано пребиваването на Никола Нови на Света гора, но всичко останало от предписанията е налице: той идва в София от Янина с цел да просияе, защото се е водил от думите на Христа „пророкът няма почит в родината си“ (Иоан 4:44) и все пак е сред „свои“, доколкото Матей Граматик смята, че не само Янина е в Македония, но и София; за да стане истински свой на гражданите на София, той се жени, има две деца и живее богоугодно; след завръщането си от Угровлахия в пияно състояние, т.е. невинен, бива обрязан от своите приятели друговеци; в трагично усамотение дочаква уречения ден Възнесение Господне и публично се отрича от исляма, заради което е затворен в тъмница; докато е в тъмницата, той общува с Георги, който има (или е наел) дом с прозорец към нея (очевидно, един от придружителите); като затворник е посещаван от Матей Граматик и Стефан, който знае гръцки (наставниците на новомъчениците в школата са гърци) и разговаря с него по гръцки (за да не ги разберат останалите затворници); по време на разпита в съда се държи дръзко, изобличава учението на Мохамед; след произнасяне на смъртната присъда е отвлечен от тълпа фанатизирани мюсюлмани и извън София, в местността Три кладенци, е убит с камъни; с помощта на подставено лице от житиеписеца е спасена част от черепа с неизтеклия от нея мозък на новомъченика и червено-то кепче (необходимото доказателство); събраните частици от изгореното тяло (палачите знаят за необходимите на атонската школа доказателства) са предадени в митрополитската църква и съвсем наскоро мощите на Никола Нови проявяват целебната си сила.

Канонизацията на новомъчениците, които не стихийно, а организирано са извършили своя подвиг, се извършва на Света гора. Именно там като пети етап от процеса става определянето на датата в тяхна памет в календара на църковната година и след това се създават житие, служба и похвала, разпространявани не само на Атон, но и извън него (Нихоритис 2005: 209). От това следва, че Георги, Стефан и Матей Граматик са били придружителите на новомъченика в София и след като са станали свидетели на подвига на Никола Нови, са се завърнали в Света гора, където „организаторите“ са извършили канонизацията – определили деня в календара на новия светец и поръчали написването на Житието на Матей Граматик, а също така и Службата, и Похвалата за софийските мъченици. Към мястото на поръчителите и на писането на Житието отвеждат думите на Матей Граматик: „защото светецът беше много опитен в изобличението на онези, посочвайки им най-вече от техните писания, та по такъв начин да затъкне невъздържания им език“ – само в атонската

школа и новомъченик, и житиеписец биха могли да се сдобият със знания за изобличаване на учението на Мохамед от „техните писания“⁸.

Приелите исляма и завърнали се отново към Христа в средата на XVI в. били наказвани с „обесване на дърво“ (Георги Новейши около 1540 г.) или с „обесване на ченгел“ (Герлах 1976: 59), докато Никола Нови е „каменопобиен“, което е присъщо за забранявания от Църквата и от османската власт обичай Грамада – извънсъдебно (незаконно) убийство с колективно поета вина на вредоносен за общността неин член и затова всички без разлика на пол и възраст са длъжни да вземат участие (отказалите подлежат на същото наказание): „Убийците не оставиха неприятели към това настървение дори и децата; и всеки, който не хвърляше камък върху му, беше заплашен с голямо наказание на епарха“ (с. 374). Освен че названието „епарх“ не е познато на османската административна уредба, участието на градоначалника на София в обичая е ненужно (неговите думи са „думи на обичая“), а присъствието на „гледащите отдалеч християни“ е невъзможно и ако е бил в тълпата на участвалите като един от тях (предрешен), Матей Граматик също е трябвало да хвърли камък. Няма съмнение, че описаното убийство е по обичая Грамада, а присъствалите, макар и отдалеч, християни са нарочна измислица (сред тях са „увенчаващите светеца с духовни песни“ и имащите църковен сан, които „съставят веднага тропари и канони“). Те са необходими на Матей Граматик, за да утвърдят доверието към Службата като дело на очевидците на подвига на Никола Нови, но щом от „размирицата“ са претърпели много злини, те дори не са пасомите, пред които в църквите са прозвучали хваленията за Никола Нови в нея⁹.

⁸ Показателен е един от преведените фрагменти с изобличение на учението на Мохамед: „Тяхното учение ги поучава не на добродетели или полза, защото те са твърде празни и бедни откъм духовни слова и поощряват към пълно беззаконие и освен това към много други неща: сиреч сребролюбие, лихварство, чревоугодие, двойно отмъщение към враговете, скотоподобни близости на неудържимо блудство и на сладострастие; и още – кипрене с одежди и крайна горделивост, и многобрачие и кръвопролитие...“ (с. 364).

⁹ Иван Снегаров отделя голямо внимание на етничната принадлежност на мъченика и на житиеписеца и на ролята на сионско-синайските монаси за сътворяването на Службата. Тъй като и трите творби на Никола Нови са с ресавски правопис, в сръбските изследвания е проявено присвоителство (Снегаров 1932а: 45 – 47), т.е. че и Матей Граматик, и Никола Нови са сърби, сметнати за свои от софиянци. Още през 1479 г. Великата църква на Търновград приема решение на свой събор за равнопоставеност на търновските и ресавските изводи и ресавският правопис става предпочитан в книжовните средища по българското етнично землище. Що се отнася до етничната принадлежност на жителите на София, на които Никола Нови и Матей Граматик са „свои“, както е предвидено по замисъла на „организаторите“ в Атон, то Стефан Герлах през 1578 г. свидетелства за две български училища (за момчета и за момичета), а също че на сръбски се говори на запад от Ниш. Спорът за сионско-синайските монаси „сърби“ не отчита факта, че при настъпилата размирица те са измислените „независими православни свидетели“ на извършеното от атонската школа за новомъченици при

* * *

Гръцкият политически неоисихазъм в средата на XVI в. заявява за своето присъствие в епизода от Житието (съответен на драматизма в трагедиите на Шекспир от почти същото време), в който придружителите Георги, Стефан и Матей Граматик („а името на онзи мъж е Матей“ (с. 360) разубеждават Никола от намерението му да се откаже от подвига. Към притчите за блудния син и за трикратното отричане на ап. Петър те добавят, че за него няма друг изход освен „да се кръсти в топла кръв“, т.е. в собствената си кръв, защото „богопротивното сборище“ има коварно намерение – щом се откаже от подвига и похули Христа, самото то да го убие, за да бъде поруган от всички (и християни, и мюсюлмани). Освен загубата на още един новомъченик на атонската школа зад тази припряност на придружителите стои битката за овладяване на подопечната на Великата църква на Търновград Софийска митрополия, която по това време е сред най-престижните в Османската империя – седалище на бейлербега, представителна за външния свят по разположението си на прекия път от Централна Европа към столицата ѝ и икономически заможна поради наличието на търговци и занаятчии в града.

Придружителите на Никола напомнят за предишните двама светци, които с него ще станат трима и съответни на Светата Троица (с. 360), но примерът с предишните двама новомъченици е бил добре познат и на „богопротивното сборище“. И тримата не са жители на София, а според Похвалата са привлечени от нейната благодат, т.е. те са външни за софийските граждани и вредни за разбирателството между двете конфесионални общности (християнска и мюсюлманска), затова като зловреден за ислямската общност, към която в момента на отказа от нея принадлежи, той ще бъде убит по обичая Грамада. И самият Никола знае, че софийските християни няма да приемат еднозначно саможертвата му, затова в напътствените думи на прощаване (заветните) се появява истинското измерение на борбата му със страха: „Дерзайте, о, възделени, и нито една мисъл да не изплаши вашите сърца. Така също и да няма, моля ви, някакъв спор сред православните заради мене!“ (с. 361). Преводът със „спор“ на стб. *распра*, както е в текста на Матей Граматик, е един от възможните между трите значения „разпра, раздор, спор“ (СтбР 2/2009: 597), а останалите две пряко отвеждат към разделение и размирица между самите православни християни по повод на неговата саможертва, т.е. ще му липсва тяхното съпричастие, предвидимо при убиване чрез Грамада, но и не ще бъде почитан от тях. Ако саможертвата на Никола не се нуждае от разрешението на боязливите от паството на митрополита на София, тя изисква одобрението му, което очевидно е липсвало.

година на Кириопасха. А и за да се състави Службата, се изисква канонизацията на Никола Нови, каквато нито митрополит Яков, нито сионско-синайските монаси сърби имат право да извършат.

И православната общност е имала памет за подвизите на Георги Нови и Георги Новейши, и за нея било ясно, че става дума за външна намеса (на Цариградската патриаршия чрез посредничеството на атонската школа за новомъченици), която злепоставяла пред съседващите друговерци както допусналите я архиереи и иереи, така и цялото паство на „православните“. Впрочем през 1554 г. авторитетните представители на софийската православна общност са били живи свидетели на сдобиването със свои застъпници пред Бога (според стратегията на Поп Пейо) – родени в годините на очаквания свършек на света през 1492 г., в 1515 г. те са били все още без глас при решаване на общите дела (почти юноши като осемнадесетгодишния Георги Нови), но в 1540 г. при Георги Новейши са били вече в зряла възраст, а при мъченическия подвиг на Никола Нови са били сред старейшините, затова третият подвиг на новомъченик, привлечен отвън от благодатта на София (всъщност заради присвояването на нейната митрополия), без съмнение е бил разпознат о време и неприет.

Показателно е, че Никола Нови е и последният от новомъчениците, който просиява в София, защото след явното унищожаване на Великата църква на Търновград през 1626 г. политическата им употреба станала ненужна, но подвигът на третия новомъченик не довел до преследваната от атонския център на гръцкия политически исихазъм цел. Предишните два подвига заварили неподготвени за намесата отвън и патриарха в Търновград, и митрополита в София. В досегашните изследвания в нашата историография вниманието е било обсебено главно от появата на т.нар. Софийска книжовна школа и предполагаганото благотворно въздействие на саможертвите на Георги Нови, Георги Новейши и Никола Нови за утвърждаване на християнското самосъзнание на българите при „погребана“ автокефалност на Великата църква на Търновград, без да се обръща внимание върху събития от нейното историческо битие. Например разколебаването на авторитета ѝ пред официалната османска власт е довело до поощряване на сепаратизма на архиепископ Прохор през 1540 г., който отделя Охрид от попечителството на търновския патриарх. Към тази година най-общо отнасят и превръщането на митрополитската църква „Св. Георги“ в джамия, което изисква по-специално уговаряне. В митрополитската църква „Св. Георги“ е извършена службата при пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Търновград в Рилския манастир през 1469 г., а в 1578 г. Стефан Герлах е научил от предание, че тя е превърната в джамия преди четири десетилетия („живата памет“ предполага окръгляне). Тъй като съдбата на софийските храмове след идването на завоевателите е твърде неясна (и най-неясна е тя за „Св. София“), за времеви ориентир се използва сведението, че през 1518 г. султан Селим I наредил да бъдат превърнати в джамии всички каменни църкви. Тъй като в Житието на Георги Нови е казано, че към мястото на подвига е минал покрай „Света София“, то по султанската заповед от 1518 г. именно тя от софийските храмове е била превърната в джамия (отнасянето на този

акт към първата половина на XV в. оставя без подкрепа процеса по замяната на името на града Средец със София), а доколкото за следващите десетилетия няма сведение за масовото превръщане на християнските храмове в джамии, то преданието, съобщено от Стефан Герлах, свидетелства за събитие от местно значение.

За връзката между подвига на новомъченика Георги Новейши и превръщането на „Св. Георги“ в джамия може да се съди и по неслучайното съвпадение на името на покровителя на митрополитския храм с повтореното име на първия новомъченик Георги Нови, което съответства на повторението на името Никола за Никола Нови и Другия Никола. Името Никола на двамата новомъченици, просияли в годината на Кириопасха, е със символна натовареност (те са „победители“), която е присъща и за именуването на св. великомъченик Георги Победоносец („победоносци“ са и Георги Нови, и Георги Новейши). Примерите свидетелстват за практиката в атонската школа за новомъченици през първата половина на XVI в. да се подменят светските имена на кандидатите с подходящи (символни), съобразени с обстоятелствата. Така с името Никола се ограждат символно началото и края на стоте дни в календара, в „центъра“ на които е Кириопасха на 25 март (денят на възплъщението на Христа и денят, в който побеждава смъртта чрез Възкресението Си), а името Георги е избрано според покровителя на митрополитския храм в София по време на подвизите на Георги Нови и Георги Новейши. Символичността на избора за имената на двамата е предвидена да бъде разчетена вярно от почитащите саможертвата им, но нейната прозрачност не е останала скрита и за официалната османска власт, която наказателно отнела храма от притежателя му, допуснал „рецидив“ с повтореното име на Победоносца и в името на Георги Новейши.

* * *

Технологията на съставянето на сборника с трите творби със сведения за Никола Нови (и трите познати по единствен препис) отвежда към атонската школа за новомъченици. По пагинацията са установени три части, от които втората и третата са писани с почерк, различен от почерка на първата част. В първата част съвместно със Службата на Никола Нови е и Службата на апостол Андроник, канон на Богородица, синаксар на мъченик Солохон и Житието на Никола Нови, а след него е слепополиелейната част на Службата. На лицевата страна на последния лист от житието, т.е. не в края на първата част, както е очаквано, се намира послеслов на преписвача, който е изписал името си с тайнопис: „Писа грешният и най-малкият сред свещениците тах поп Лазар в лято 7072, месец юни. Слава Богу нашему във веки веков. Амин“. Приравняването на годината от Сътворението към годината от Христа с отчет на употребената в Житието мартенска Нова година е „юни 1563 г.“. На обратната страна на същия лист и от същата ръка с четлив бързопис е написан още един послеслов: „В дните на благочестивия господар княз Димитър и иконом тогава (по това

време) на Светата и велика църква Първа Юстиниана изписа се и се състави тази книга в богохранимото място Кратово“ (Сирку 1901: 22). Следователно поп Лазар е този, който след изписването на послеполиелейната част на Службата е съставил целия ръкопис, като е добавил към своя дял втората и третата част. Известна е годината на смъртта на княз Димитър (1566 г.), затова или веднага през юни 1563 г., или по-късно (до 1566 г.) трите творби са се оказали в един състав, който през XVIII в. със сигурност се е пазел в митрополитската църква „Архангел Михаил“ в София (и там е намерен от Сирку).

Втората част е от неномерирани 11 листа с Похвалата на софийските мъченици с поправките, нанесени от нейния автор, който е и преписвачът на третата част със Слово към съблзнилиите се на Йоан Златоуст и Слово за Теодор Тирон на цариградския патриарх Нектарий (Снегаров 1932а: 4). Оригиналът с поправките на самия автор е знак за припряност при писането ѝ (с оглед на канонизацията на Никола Нови на Света гора), но включването ѝ в сборника в този вид подсказва същата причина и при съставянето на ръкописа в Кратово (ако разполагаше с време, поп Лазар би могъл да я препише, въвеждайки ги в текста).

Поп Лазар не е преписвал Житието от препис, а от донесения от Матей Граматик оригинал и вероятно под негов надзор, затова сметнал за необходимо да отбележи с послеслова именно завършването му през юни 1563 г. и не си е позволил да промени наслова, който е на автора¹⁰. В приложението към своята студия Снегаров дава факсимиле на лицевата страна на л. 166 от ръкописа с началото на Житието, което придружава със следния коментар: „Във винетката плетката е златна върху бял фон, рамката – винена. От заглавието първият ред е написан със златно мастило, а останалите редове – с червено. Нечетливата част е зацапана (вероятно, е капало вода) и буквите едвам се четат“ (Снегаров 1932а: 62). При толкова грижа за изписването на наслова случайната небрежност със зацапването е изключена и вероятно е израз на несъгласие с пострадалите от водата думи „за светия новомъченик“ (първи ред), „София“ (втори ред), „след отданието му“ (трети ред), „най-последният“ (четвърти ред), „ламбадарий“ (пети ред), „велика църква“ (шести ред). Достъпът до ръкописа в митрополитския храм е на самия митрополит, който е знаел, че неговата митрополия не е „Велика църква“, Матей Граматик не е „ламбадарий“ и „най-последен в дяците“, Никола Нови не се е „предал доброволно на мъчение“, а е бил принуден от придружителите си, и канонизацията не е извършена от този, който има право, затова и „капалата вода“ е засегнала „светия новомъченик“. Първият ред след наслова е запазен непокътнат от извършителя, следователно

¹⁰ Според Снегаров той е на Матей Граматик, а не на поп Лазар, който не би го нарекъл „най-последният сред дяците“, защото е „епитет, който от смирение обикновено употребявали книжовниците, когато говорели за себе си“ (Снегаров 1932а: 17, бел. 2).

„зацапването“ е целенасочено и със страх от прегрешение в светотатство. И ако наблюденията ми са верни, то митрополитът е бил ръкоположен от патриарха на Великата църква на Търновград и е наследникът на митрополит Яков на архиерейското седалище в София.

През същата 1563 г. известният кратовски книжовник поп Йоан преписва по повеля на Матей Граматик Евангелие за църквата „Св. Никола“ в София (ако и той при датирането в послеслова използва мартенска нова година, посочената от него е от 1 март 1562 до 28 февруари 1563 г.). Формулировката „по повеля“ е възможна при личен досег на преписвача с поръчителя, а от това следва, че както допуска Снегаров, между Матей Граматик и кратовските книжовници е имало тесни връзки (и в София има преписвачи, но той не се обръща към тях), което поражда питането му „не се ли дължели тези връзки на това, че Матей Граматик е бил някога в Кратово?“ (Снегаров 1932а: 18). Отговорът е – не „някога“, а „сега“, през 1563 г.

Богатият рударски град в това време се е оказал удобен пристан за „посредници“ в православния свят на Балканите и докато поп Йоан преписва Евангелието по времето на първия след 1557 г. сръбски патриарх Макарий, а поп Лазар преписва и съставя сборника за Никола Нови по времето на княз Димитър, иконом на Охридската архиепископия, в Кратово пребивава и „господин Матей, великия ламбадарий на светата и велика църква София Сардакийска“. Припряността, която не е отминала и Матей Граматик, защото Житието няма подобаващ за жанра финал, се дължи на очаквани промени в София, а именно идването на нов митрополит – „софийския владика Диомид“ (в послеслов от 1564 г. към Празничен миней (РМ 2/9) и „светейшия митрополит кир Диомид Софийски“ (в послеслов от 1565 г. към Евангелие (ЦИАМ, 27). От втория послеслов става известно, че той има две подведомствени епископии – Радомирска и Дупнишка. Реорганизацията на Софийската митрополия (вероятно временна) е станала, за да бъдат приютени епископите на Кратово и Велбъжд, чиито епархии били отнети при възстановяването на Сръбската патриаршия. Тя е била санкционирана от събор на Великата църква на Търновград, който не е признал за канонична канонизацията на Никола Нови от атонската школа за новомъченици и взел решение да бъде низложен Яков, а на негово място да бъде ръкоположен Диомид.

В този си обем Житието не е изначално написано в Кратово, а вероятно е било допълнено с оглед на задаващите се промени. В очакване да бъде довършено в София, Матей Граматик оставя празно мястото за името на майката на Георги Новейши с надеждата, като отиде там, да го узнае и да го запише. И авторът на Похвалата за софийските мъченици не е бил в София, докато я писал (Снегаров 1932а: 19). „Отчуждеността“ на Службата от София е оставила следа в израза „свещената ваша памет се яви на вашия град“ и според Снегаров в него като че ли е посочено, че „авторът им бил от друго място, гдето също била

почитана паметта ни новите софийски мъченици“, но отхвърля това предположение с твърдението, че авторът е софиянец и нарекъл София „техен град, за да изтъкне особеното им небесно покровителство над тоя град“ (Снегаров 1932а: 32). Всъщност тук очевидното е пожертвано от именития изследвач, за да се обори мнението, че Службата е съставена от сионско-синайските монаси сърби, докато авторът изказва несъзнавано „отчуждеността“ от София, защото Службата е отслужена при канонизацията на Никола Нови на Света гора. Макар Иван Снегаров да смята и Матей Граматик за „софийски жител“ и „софийски гражданин“ (Снегаров 1932а: 16 – 17), откривателят на Житието Полихроний Сирку, който се е запознал със София през 1879 г. и е непредубеден външен наблюдател, забелязва, че авторът на Житието не знае подробности за битието на Никола в София, за религиозния живот в града и за живота на Георги Нови и Георги Новейши (Сирку 1901: 336). Показателно за временното му пребиваване (като придружител на Никола Нови) е използването на изречение за почитането на св. Иван Рилски в София – „научихме и за великия сред постниците свят и преподобен наш отец Иван, рилския пустиножител“ (с. 317). Само пришелец може да изтърве неволно подобно самопризнание пред предполагаемите си читатели именно в София.

Авторите са пратеници на атонската школа, по чиито предписания и новомъчениците трябва да са чужди на селището, „организирано“ за техния подвиг (защото „никой пророк не е почетен в родното си място“). Принадлежността на троицата към разреда пришелци в общността на софийските граждани е отбелязана и от Иван Снегаров при тълкуване на посветения им фрагмент в Службата (седми тропар в осма песен на Канона) „но и всичките ваши южни области вашата мъдра издържливост ублажават“ (Снегаров 1932а: 32). Според него „южни области“ е метонимия за родните места (Македония и Епир) на Георги Нови и Никола Нови, но авторът на Канона тах Андрей¹¹ не отделя от тях Георги Новейши. Вкупом като пришелци те се възприемат и от автора на Похвалата за софийските мъченици, който преди трикратното ублажаване на град София („Радвай се, град София, съименница на мъдростта...“) прави уговорката, че при прославата им е по-важен той (градът), защото в него са пролели кръвта си, а не тяхното родно място (Сирку 1901: 149). Този фрагмент е много важен за заявената тук цел, защото чрез него се оборва споменатото мнение на някои от софийските граждани, които искат да се посочва родното им място, а не София. При една обща проява на присвоителност през Средновековието на култа към светци, които се смятат и за закрилници на съответното селище, отказът от „софийско гражданство“ на троицата новомъченици отново отвежда към страха от размирици между двете конфесионални общности и вътре между самите православни българи. Дори в Службата (в седалния тропар в

¹¹ Името му е установено от Стефан Кожухаров по акростиха от богородичните тропари (Кожухаров 2004: 263).

Канона) тах Андрей говори за страх от врагове в два образа и отправя моление към Бога за закрила от тях (и отвращаи ѿ нас сугубыхъ врагъ навѣта) (Кожухаров 2004: 272). Службата е създадена след акта на канонизацията на Никола Нови и следователно враговете ѝ са извършителите на обичая Грамада („богопротивното сборище“) и „противната страна“ в раздора между „православните“. Описано в класическия му вид, новомъченичеството на Никола Нови несъмнено е било санкционирано от атонската школа и на Света гора е осъществена канонизацията му. За определяне на годината от значение е „Троицната“ тема, присъща и за трите творби. В Житието те са представени като съответни на Светата Троица („а този град да се похвали с вас, троицата, понеже ви спечели като горещи застъпници пред Светата Троица“ (с. 360), изразът по ап. Павел „венчан за Света Троица“ се среща както в Житието, така и в Службата и в Канона на тах Андрей, и в послеполиелейното припело след Житието (Снегаров 1932а: 32). В Похвалата се прави разлика между плодоносенето и дароносенето за мъртвите и почитането на мъчениците като дар от присъстващите на службата православни (Сирку 1901: 145), а тя (направената разлика) би имала смисъл, ако 17 май е в неделята на Света Троица и предният ден в събота е Черешова задушница. Доколкото след 1554 г. първото съвпадение е през 1562 г., то през 1562 г. на 17 май на Атон е извършена канонизацията на Никола Нови Софийски.

Въвеждането на новата дата в календара на църковната година в светогорските манастири направило публично достойние акта, но канонизацията не срещнала одобрението на архиереите на Великата църква на Търновград (единствена с правото си да се разпорежда със светостта в своя диоцез). Вече разпознат и поради това нежелан гост от Света гора, Матей Граматик заседнал в „удобното“ Кратово в очакване на съборно решение в Търновград (обичайно съборите се свиквали в началото на Великите пости), но за да направи приемлива мисията си в София, поръчал на поп Йоан Кратовски на престолно евангелие за църквата „Св. Никола“. Този път обаче църквата, която имала за свой патрона на третия новомъченик, не била превърната „наказателно“ в джамия.

* * *

Принудителното пребиваване на Матей Граматик в Кратово позволило редактиране на Житието (което и наложило преписването на текста, донесен от Света гора) съобразно променената ситуация. Макар да не е задължително, а само вероятно, следствие от това е наличието на темата за Македония (като дължимо към гостоприемството на попечителя на Охридската архиепископия княз Димитър) и възхвалата на Мехмед Соколович, възстановил Сръбската патриаршия и отдал ѝ Кратово, който никога преди това не ѝ е принадлежал. И отделянето на Охрид през 1540 г. от архиепископ Прохор, и възстановяването на Сръбската патриаршия през 1557 г. са били факт и преди писането на донесеното от Света гора Житие, затова вероятно са били вече застъпени „те-

матично“, но знанието за Македония е книжовно, почерпано е от паметници от библиотеката на Архиепископията в Охрид, достъпът до които е по възможностите на княз Димитър.

Несрещаното другаде локализиране на Средец (София) в областта Македония не е коментирано и причината за тази „грешка“ е оставена без внимание, а тя е в заинтересоваността на княз Димитър от Житието на Матей Граматик, в което чрез названието диоцезът на попечителстваната от него Охридска архиепископия прибира под свое крило важното за неговия рудодобив търговско средище. Същевременно в така очертаня обхват на Македония влизат и родното място на Никола Нови – град Янина в Тесалия, и мястото на мъченическия подвиг в София, но той е в съответствие с претенцията на архиепископите в Охрид по това време (според притежаваната от тях Синтагма на Матей Властар). Смятам, че солунският канонист изважда от архива фалшивата Юстинианова новела за Първа Юстиниана през 1335, година след като Стефан Душан слага ръка върху Охрид и архиепископът ѝ се оттегля в Константинопол, а актуализацията в Житието отчита вероятността чрез Мехмед Соколович Печката патриаршия да присвои Охридската архиепископия.

При лексемата *Македония* в приложения речник Полихроний Сирку цитира фрагмент от Синтагмата на Матей Властар в послеслова на монаха Виктор от 1590 г. към неговия препис на същия каноничен паметник (Иванов 1931: 52): „от Дунав до Солун, което се казва и Македония“. Всъщност точно тези преписи на фрагмента у Матей Властар са най-важният аргумент за „мощната“ архиепископия патриаршия на Охрид през XV – XVI в. на Иван Снегаров във втория том на неговата *История на Българската църква в Охрид*, а безспорният му авторитет на ерудит по историята на Църквата потвърждава преждевременното „погребване“ на Великата църква на Търновград и води до доброволното загърбване на всички сведения и паметници, които му противоречат.

При публикуването на Житието Полихроний Сирку забелязва, че Матей Граматик не знае подробности както от битието на Никола Нови и от религиозния живот в София, така и от пребиваването му в Угровлахия („там он больше останавливается на валаших и турецких событиях, чем на своем герое“ (Сирку 1901: 336). При „турските събития“ той възхвалява един висш султански чиновник (втори везир на султана), под който трябва да се разбира Мехмед Соколович, възстановителят на Сръбската патриаршия през 1557 г. Всъщност както отделянето на Охрид от Търновград, така и възстановяването на Сръбската патриаршия е събитие, което нанася сериозен ущърб на авторитета и влиянието на Великата църква на Търновград в Османската империя, затова утвърждаването им чрез Житието показва още веднъж кой е неодобрият канонизацията на Никола Нови.

Пак Полихроний Сирку отбелязва, че злодеянията на влашкия воевода Мирча Чобан сякаш са повторения на книжовни вести за Влад Дракула, т.е.

те не са наблюдения на Никола Нови, споделени пред Матей Граматик, който свидетелства за познанство с него преди подвига, и ако под клането на свикани измамно за съвет боляри, което отвращава новомъченика от тамошния му покровител и той се завръща в София, се съобщава за избиването на противниците на Мирча Чобан през 1558 г. (Палаузов 1977: 329), то не само писането на Житието трябва да се постави след тази година, но и мъченическият подвиг. В такъв случай, завърнал се от Влашко през 1558 г. и усамотил се (незнаен от софиянци), той излиза от дома си на Възнесение Господне и се отрича публично от исляма през май 1559 г. (през тази година при Пасха на 26 март Възнесение Господне е на 4 май, а 17 май е в петък).

Това предположение за дата на подвига на Никола Нови – 17 май, петък, през 1559 г., не променя съществено досегашните наблюдения и изводи за случилото се, но обяснява защо канонизацията е извършена едва на 17 май 1562 г. и защо е охулен Мирча Чобан (той е покровителят на избягалия от опеката на своите придружвачи новомъченик през 1554 г.).

Връщането на случилото се с пет години назад при жива памет за подвига е могло да бъде оправдано с преписваческа грешка на поп Лазар, а след надживяването ѝ датата 17 май 1554 г. естествено влизала в „диалог“ с подвига на Другия Никола на 14 февруари 1554 г. и убедително свидетелствала за възможностите на сдобилия се единствен да присъжда святост атонски център на гръцкия политически неисихазъм в обхвата на Османската империя. Вероятно „организаторите“ са потърсили подкрепата на софиянци през 1554 г., но са срещнали отказ, а „повторният опит“ през 1559 г. бил изтълкуван като „рецидив“ и затова новомъченикът бил убит чрез обичая Грамада.

Отказът на Великата църква на Търновград да признае канонизацията на Никола Нови от атонската школа за новомъченици впоследствие принудил „организаторите“ да не вписват неговата памет в календара на църковната година, поради което за него липсват гръцки извори (Снегаров 1932а: 43), а такива няма и за другия Никола (Снегаров 1932а: 44). Появата на името в списъка на българските светци в *История славянобългарска* на Паисий (и в Зографската история) се дължи на Партений Павлович, събирача на българска святост в средата на XVIII в.

Като отговор на подриващата авторитета ѝ канонизация на Никола Нови от атонската школа за новомъченици е създаденото по поръчка на архиереите на Великата църква на Търновград Житие на Пимен Зографски, в съдържанието на което осезаемо присъства „диалог“ с Житието на Никола Нови при описанието на София и нейната околност от Матей Граматик (Петканова 1990: 229).

В житието Матей Граматик е обосновал величието на Средец исторически и географски – с авторитета на Сардикийския събор и с разположението на Средец в пределите на Голяма Европа („един от прочутите големи градове на Македония“), може да бъде оприличен на „обетованата и най-добрата

земя“, той не е нито на Изток, нито на Запад, а по средата, затова е наречен Средец. В него се намират мощите на първохристиянския мъченик св. Терапонт, на „великия сред царете крал Милутин“, в това място е израснал и преподобният наш отец, рилският пустиножител, а неотдавна е просиял великият и многострадален Георги. Целенасочено е възхвалено сегашното битие на града „с всекидневното въздигане и утвърждаване на пресветите божествени църкви по целия град и наоколо, надминавайки околните земи с цялото си съвършенство“, „така и Великата света и божия и апостолска църква сияе сред града като невеста нагиздена“, а на риторичния въпрос кое духовно богатство да покаже на своите събеседници, в отговор представя „груповия портрет“ на свещенството на Великата и света божия и апостолска църква сред града, която сияе с преосвещени архиереи и апостолски хор на свещениците и клириците, ангеловидни дякони и правоверни четци, ритори, певци и доместици, т.е. град Средец и околността наистина са обетована земя на християнската вяра. Ето защо, ако в нея има мъченически подвиг за вярата, той само потвърждава величието ѝ, защото тук цари законността, а убийството на Никола Нови е дело на фанатизирана гълпа.

Избраната от Матей Граматик гледна точка превръща подвига на Никола Нови в „частен случай“ (не „съпротива срещу асимилатора поробител“ (Нихоритис 2005: 209), а възхвалата на съществуващия ред в Османската империя може да бъде съпоставена с възхвалата на реда при Мехмед II в Житието на св. Иван Рилски от Димитър Кантакузин. Тя съответства на обновения след 1453 г. идеал на гръцкия политически исихазъм за един патриарх (патриарха на Великата църква в Цариград) и един император (заместван от султана) в обхвата на православните народи в нея. „Планът Кантакузин“ има за цел премахването на една съществена пречка за осъществяването на този идеал – Великата църква на Търновград, затова и усилията на гръцкия политически неоисихизъм чрез атонската школа за новомъченици в първата половина на XVI в. са насочени към унищожаването ѝ.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

Буланин 2012: *Буланин, Д.* Антилатинский цикл афонских легенд и Болгарский Зограф. – Старобългаристика, год. XXXVI, № 1. [**Bulanin 2012:** *Bulanin, D.* Antilatinskii tsikl afonskikh legend i Bolgarskii Zograf. – Starobalgaristika, XXXVI, № 1.]

Герлах 1976: *Герлах, С.* Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар Мария Киселинчева. София: Издателство на ОФ. [**Gerlah 1976:** *Gerlah, S.* Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad. Sofia: Izdatelstvo na OF.]

Иванов 1931: *Иванов, Й.* Български старини из Македония. София: Българска академия на науките. [**Ivanov 1931:** *Ivanov, I.* Balgarski starini iz Makedonia. Sofia: Balgarska academia na naukite.]

Калянов 2017: *Калянов, А.* Славянската православна цивилизация: 4. Великата църква на Царевград Търнов (1185 – 1626). В. Търново: Фабер. [**Kaloyanov 2017:** *Kaloyanov, A.* Slavyanskata pravoslavna tsivilizatsiya: Velikata tsarkva na Tsarevgrad Tarnov (1185 – 1626). V. Tarnovo: Faber.]

Нихоритис 2005: *Нихоритис, К.* Славистични и българистични проучвания. Велико Търново: Праксис. [**Nihoritis 2005:** *Nihoritis, K.* Slavistichni i balgaristichni prouchvania. V. Tarnovo: Praksis.]

Палаузов 1977: *Палаузов, С.* Избрани трудове. Т. 2. Изследвания по средновековна и нова история на Югоизточна и Средна Европа. София: Наука и изкуство. [**Palauzov 1977:** *Palauzov, S.* Izbrani tvorbi. T. 2. Izsledvania po srednevekovna i nova istoria. Sofia: Nauka i izkustvo.]

Петканова 1990: *Петканова, Д.* Народното четиво през XVI – XVIII век. София: Български писател. [**Petkanova 1990:** *Petkanova, D.* Narodnoto chetivo prez XVI – XVIII vek. Sofia: Balgarski pisatel.]

Сава Хилендарец 1899: *Сава Хилендарец.* Исторически очерк на Света гора Атонска. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. 60. София. [**Sava Hilendarets 1899:** *Sava Hilendarets.* Istoricheski ocherk na Sveta gora Atonska. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, kn. 60, Sofia.]

СБЛ 4/1986: *Стара българска литература.* Т. 4. Житиеписни творби. (Съст. и ред. Кл. Иванова). София: Български писател. [**SBL 4/1986:** *Stara balgarska literature.* T. 4. Sofia: Balgarski pisatel.]

Сирку 1901: *Сирку, П.* Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV–XVII веках. Житие св. Николая Нового. Санкт-Петербург. [**Sirku 1901:** *Sirku, P.* Ocherki iz istorii literaturnih snochenii bolgar i serbov v XIV–XVII vekah. Sankt-Peterburg.]

Снегаров 1932a: *Снегаров, И.* Поглед към изворите за св. Никола Софийски. – ГСУ, Богосл. фак. Т. IX, 1931 – 1932. София. [**Snegarov 1932a:** *Snegarov, I.* Pogled kam izvorite za sv. Nikola Sofiiski. GSU, Bogosl. fak. T. IX, 1931 – 1932. Sofia.]

Снегаров 1932b: *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. София: П. Глушков. [**Snegarov 1932b:** *Snegarov, I.* Istoria na Ohridskata arhieriskopia-patriarshia. T. 2. Sofia: P. Glushkov.]

Ст6Р 2/2009: *Старобългарски речник.* Т. II. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. София: „В. Траянов“. [**StbR 2/2009:** *Starobalgarski rechnik.* T. II. Otg. red. Dora Ivanova-Mircheva. Sofia: V. Trayanov.]